

Тетяна Василівна Демірджі,
здобувачка психологічних наук кафедри
загальної та практичної психології
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»
НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 159.923.2; 316.362.33: 364.62-47-053.2

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ ПРИЙОМНИХ ДІТЕЙ В УМОВАХ ЗАМІННОЇ СІМ'Ї

В статті на основі методу ведення случая раскрыты особенности работы с приемными детьми по развитию их идентичности. Утверждается, что эффективности психокоррекционной и психотерапевтической работы по вопросам развития идентичности приемного ребенка возможно достичь лишь на основе системного подхода, который включает всех участников замещающего ухода в единую систему взаимовлияний. Доказано, что применение метода ведения случая выступает системообразующим фактором процессов личностного развития ребенка в условиях замещающей семьи.

Ключевые слова: развитие, идентичность, приемный ребенок, приемные родители, ведение случая.

On the basis of the case disclosed a method of features of working with foster children to develop their identity. It is argued that the effectiveness of psycho and psychotherapeutic work on the development of the identity of a foster child is possible only on the basis of a systemic approach that includes all participants foster care of a system of mutual influences. In this context, application of the method of case management is a factor which processes personal development of the child in substitute foster care.

Key words: development, Identity, foster child, foster care, case management.

Життя прийомної дитини в умовах замінного сімейного виховання охоплює різні аспекти її особистісного становлення. Питання формування ідентичності у такому контексті набувають особливої вагомості. Реальна відсутність досвіду у вихованні прийомних дітей стабільних емоційно-значущих контактів може нівелювати зусилля прийомних батьків щодо створення для неї середовища захисту, де вона могла б формувати безпечну прихильність та відновлювати власну ідентичність. Проведення дослідження особливостей формування у прийомних дітей власної ідентичності дозволить розширити розуміння специфіки психологічних механізмів цього процесу та способів його позитивного розвитку.

Рівень практичного опрацювання та наукового осмислення питань сфери замінного батьківства представлено працями як вітчизняних (Г. Бевз, Н. Лук'яненко, Т. Мельничук), так і зарубіжних (В. Ослон, П. Котлі, О. Співаковська) психологів. Їхні дослідження частково стосуються означених проблем становлення особистості прийомної дитини та процесів формування її ідентичності.

Дослідження розвитку ідентичності прийомної дитини та особливостей психологічної підтримки цього процесу залишаються мало вивченими не лише у вітчизняній науці, а й за кордоном, де ці питання досліджені в контексті усиновлення/удочеріння (Д. Бродзинський, М. Шехтер). Тому метою статті постало визначення особливостей психологічної діяльності з розвитку ідентичності прийомної дитини в умовах замінного сімейного догляду.

Діяльність з прийомними дітьми щодо розвитку їхньої ідентичності була організована в контексті методу ведення випадку соціальним працівником, який супроводжує прийомну сім'ю. Таким чином, учасниками цього процесу були: соціальний працівник, прийомні батьки, психолог та прийомна дитина. Процес передбачав як опосередкований, так і безпосередній вплив на розвиток та формування у почуття власної totoжності у дитини. Проведення діагностики динаміки розвитку ідентичності прийомної дитини здійснювалося за етапами, а саме:

1) збір інформації стосовно сім'ї походження дитини (причини вилучення з сім'ї, ситуації втрат, стан здоров'я) з різних джерел. Її надає соціаль-

ний працівник, який здійснює соціальний супровід прийомної сім'ї;

2) застосування психологічного інструментарію для діагностики розвитку, деприваційних впливів та динаміки змін ідентичності прийомної дитини. Цей етап містить спостереження, стандартизоване інтерв'ю, методику «Хто Я» (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Румянцевої), тести: «Значущі інші», «Рене-Жиля», самооцінки Дембо-Рубінштейна в модифікації Прихожан; проєктивний малюнок «Автопортрет», а також ігрові ситуації [5];

3) збір інформації від прийомних батьків з метою розуміння реалістичності їх уявлень про історію походження прийомної дитини. Труднощі, що виникали на цьому етапі дослідження – це певні обмеження в отриманні повної інформації щодо ранніх років життя дитини, оскільки зазвичай кровні батьки нездатні надати її з причини фізичної чи психічної хвороби, наявності у них залежності (наркотичної, алкогольної), асоціальних та кримінальних поведінкових проявів або через відсутність інформації про місце їхнього перебування.

Аналізуючи практичну діяльність з прийомними сім'ями, можна спостерігати, що у прийомної дитини відбувається перехід від однієї сімейної системи до іншої. Часто ці системи мають протилежні ціннісні орієнтири, виховний потенціал, рівень безпеки та стабільності, а також матеріальне забезпечення і можливість задоволення потреб.

Нами було обрано два напрями психологічної діяльності з прийомними дітьми: 1) розвиток ідентичності через відновлення прихильності або створення нових здорових емоційних контактів; 2) відтворення разом з дитиною безперервності важливих життєвих подій та їх структурування. Прикладом вищесказаного можуть слугувати випадки організації діяльності з прийомними дітьми щодо розвитку їхньої ідентичності за допомогою безпосереднього та опосередкованого впливу або їх поєднання. Методами надання допомоги були: пряме та опосередковане спілкування (через Skype, по телефону, безпосередні зустрічі з дорослими учасниками процесу та прийомною дитиною). Опосередкований вплив передбачав навчання та консультування прийомних батьків, а також соціальних працівників, які їх супроводжують, щодо деприваційних впливів на розвиток прийомної дитини, міфів та страхів, необхідності підтримки контактів з кровними батьками прийомних дітей; опанування методик роботи з життєвою історією дитини, як способу рефлексії. Коротко опишемо випадки проведеного дослідження.

Випадок перший: Ірина, 10 років. За допомогою сім'я звернулася, коли дівчинці було 7 років. Батьки скаржились на проблеми з поведінкою, а саме – прояви сексуалізованої поведінки.

Інформація про минуле. Ірина проживала з мамою та співмешканцем мами, а також матір'ю співмешканця (далі – бабуся). У 3 роки бабуся привела дівчинку до притулку, оскільки мати дівчинки покинула її та

пішла геть, а її син не міг дбати про дівчинку, оскільки він зловживав наркотичними речовинами та не міг контролювати власну поведінку, був агресивним. У 5-річному віці дівчинку було влаштовано у прийомну сім'ю.

Зміст діяльності. Сім'я отримувала консультації за потребою при особистій зустрічі та через Skype. Робота з дівчинкою здійснювалась опосередковано через прийомних батьків з проведенням з дитиною лише діагностичних зустрічей (табл. 1). Нижче подано зміни у розвитку ідентичності, що відбулися при порівнянні трьох діагностик за методиками стандартизованого інтерв'ювання, методики «Хто Я?» та проєктивного малюнка «Автопортрет». Поведінкові зміни батьки помітили вже після впровадження перших рекомендацій щодо роботи з історією дитини та можливості диференціації подій теперішнього та минулого.

Важливим результатом у діяльності з цією сім'єю стало сприймання дівчинкою прийомних батьків, як подружжя. Для прийомної матері найважче було сприймати від дитини знецінення всього, що вона для неї робить, а також прояви з боку дівчинки: її критику як «жінки чоловіка» з виказуванням «прагнення зайняти її позицію». На цьому етапі прийомні батьки отримували підтримку, як необхідно продемонструвати дитини рольові позиції в сім'ї, допомагаючи дівчинці у диференціації позицій тих, хто є в її житті та яку роль вони відіграють для неї. Коли дівчинці виповнилося 9 років, подружжя виявило бажання удочерити дівчинку. Проте дівчинка не погодилась з ними. Лише через рік Ірина висловила згоду на удочерення, а також бажання носити прізвище її прийомних батьків.

Випадок другий: Павло, 11 років. Сім'я звернулася коли хлопчику було 7 років. Прийомних батьків хвилювало, що хлопчик багато питає про власне минуле: «звідки він з'явився», звертає особливу увагу на бродяг, а також став поводитися як дитина більш молодшого віку.

Інформація про минуле. Прийомні батьки на час влаштування дитини в їхню сім'ю не мали достатньо інформації про минуле хлопчика. За зовнішнім виглядом хлопчика можна було зарахувати до ромської національності. Дитина була знайдена на вулиці під час жебракування. У віці 4 років Павла влаштували у прийомну сім'ю. Обставини життя дитини до 3-х років не можливо відтворити через відсутності будь-якої інформації про дитину.

Зміст діяльності. Проводились консультації для прийомних батьків. У цьому випадку було проведено не лише діагностичні зустрічі з дитиною, а й безпосередня робота з нею, що спрямовувалася на створення правдивої історії для хлопчика, яка б могла прояснити його ситуацію народження та актуального проживання (табл. 2).

Наступний випадок, наведений для прикладу, презентує безпосередню психотерапевтичну діяльність з дитиною, яка виховується в прийомній

Таблиця 1

Динаміка змін щодо процесів розвитку ідентичності прийомної дитини
(випадок № 1, опосередкований вплив)

	Діагностування		
	Перше – 7 років	Друге – 8 років	Третє – 10 років
Чинники ідентичності	Хаотичні уривки подій, відсутність повної інформації	Володіє інформацією про минуле, проте вона не структурована	Може розповісти про минуле місце проживання та причину його зміни
	Не диференціює	Розповідає про мати, яка її залишила (погана мати)	Відокремлює значущих дорослих (мама, яка народила та мама, яка виховує)
	Не знає	Знає	Знає
	Прийомна мати	Прийомний батько та мати	Прийомні батьки, як подружжя
	Предметна	Сюжетно рольова гра	Творчі види діяльності (малювання)
	Орієнтація на прийомну матір	Орієнтація на прийомного батька	Орієнтація на прийомну матір
	«Людина – людина»	–	«Людина – знакова система»
	Кількість фіксацій (всього 2): 1 – фізичне Я; 1 – діяльне	Кількість фіксацій (всього 6): 1 – фізичне Я; 2 – соціальне; 1 – діяльне	Кількість фіксацій (всього 9): 1 – фізичне Я; 1 – соціальне; 4 – діяльне; 3 – перспективне
	Малює голову, наявне демонстративне прикрашання, малюнок займає всю площу аркушу, демонструє егоцентричну позицію. Ім'я зазначає у лівому кутку, маленькими, порівняно зі загальною площею малюнка, літерами	Малює себе у повний зріст, загальна площа малюнка приблизно 60 % аркуша, на малюнку демонструє межі навколо свого тіла (ніби бажання повернутися в материнське лоно), присутні додаткові природні деталі (можливо, як компенсаторні), малюнок дещо експресивного характеру. Ім'я позначила над собою великими літерами	Малює себе у повний зріст, загальна площа малюнка біля 30 % аркуша, детально та природно зобразила свій образ (одяг, зачіска, очі, губи), порівняно з попередніми зображеннями себе. Ім'я написала прямо над головою, розмір надпису пропорційний малюнку

Таблиця 2

Динаміка змін щодо процесів розвитку ідентичності прийомної дитини
(випадок № 2, опосередкований вплив)

Чинники ідентичності	Діагностування	
	Перше – 7 років	Друге – 11 років
Уявлення про минуле	Нічого не знає, проте пам'ятає уривки з минулого, про яке прийомні батьки не говорять	Має інформацію щодо історії змін у своєму житті, знає причини переміщення та орієнтується у часовому просторі
Розуміння різних соціальних ролей значущих дорослих	Не відрізняє хто «свій», а хто «чужий»	Визначає коло найближчого оточення, як значуще, має уявлення про сімейні ролі
Національність	Не знає	Знає
Емоційна фіксація на перших контактах в прийомній сім'ї	Прийомні батьки та сусіди (не диференціює дорослих, просто називає всіх кого знає)	Прийомні батьки
Провідна діяльність	Предметна гра	Творча діяльність та навчальна
«Я» у майбутньому	Орієнтація у майбутньому на прийомного батька	Орієнтація у майбутньому на прийомного батька
Сфера майбутньої професії	Не має відчуття майбутнього, як дальньої перспективи	Будівельник
Кількість показників ідентичності за методикою «Хто Я?»	Кількість фіксацій (всього 2): 1 – соціальне, 1 – фізичне	Кількість фіксацій (всього 5): 3 – соціальне; 1 – діяльне; 1 – комунікативне
Сприйняття власного образу та його деталізація (методика «Автопортрет»)	Малюнок дуже експресивний, хаотичний, характерний дітям молодшого віку	Образ представлено повністю, зменшилась площа малюнка та сила натиску олівця

сім'ї. Роботу проводили у форматі консультування прийомних батьків та психотерапії прийомної дитини.

Третій випадок. Олена, 10 років. На момент першої зустрічі Олена проживала у прийомній сім'ї 4 роки.

Інформація про минуле: Дівчинка проживала у приватному будинку разом з бабусею та дідусем. Їхня донька, мати дитини, мала алкогольну залежність, а також схильність до бродяжництва. Дівчинка з раннього дитинства зазнавала дериваційної ситуації щодо базових потреб: безпеки, їжі, сну, а також материнської депривації та актів насильства. Служба у справах дітей вилучила дівчинку з неблагополучного середовища коли їй було 5,5 років. Спочатку декілька місяців вона перебувала у реабілітаційному центрі, а потім її влаштували у прийомну сім'ю, яка також проживала у приватному будинку і мала двох синів.

Зміст та результати професійної діяльності. У цьому випадку з дівчинкою було проведено психотерапевтичну роботу, що тривала 4 місяці (раз на тиждень, всього 15 сесій). Важливою умовою в діяльності з прийомною дитиною було дотримання сеттінгу: один і той же день та час для зустрічей, витримування часових меж (1 година), дотримання правил користуватися іграшками психотерапевтичної кімнати лише на її території. Це було встановлено для того, щоб створити для дівчинки умови передбачуваності, які сприяють формуванню почуття безпеки. У процесі такої систематичної діяльності виникли труднощі у співпраці з прийомними батьками, які сприйняли психотерапевтичну роботу формальним процесом, що ініційовано соціальним працівником. Сім'я була більш орієнтована на соціалізуючу функцію та проявляла мало емоційної підтримки дитини. Наукова література засвідчує, що незважаючи на термін давності дериваційні ураження можуть активізуватися незважаючи на тривалість проживання дитини у нових безпечних та сприятливих для розвитку дитини сімейних умовах (навіть через 5 років). Труднощі налагодження співпраці в системі взаємин: «соціальний працівник – прийомні батьки – психолог – дитина» обмежували можливості терапевтичного ефекту щодо розвитку у дитини відновлюючих процесів відчуття власної totoжності. Однак проведені діагностичні зустрічі зафіксували певні зміни, тенденції. Порівняння результатів діагностики відбувалось за таких методик, як і розроблене стандартизоване інтерв'ю (опитувальник для прийомної дитини), «Хто Я», проєктивний малюнок «Автопортрет». У процесі відновлювальної психологічної діяльності було зафіксовано стрибкоподібні та регресивні зміни як у поведінці, так і в емоційних переживаннях дитини. Так, наприклад, для Олени попередній досвід виявився важким для опрацювання у контексті психотерапевтичної діяльності. Практика показала, що, чим складніший ступінь травматизації дитини, тим більше часу буде затрачено на психотерапевтичну діяльність з нею, а також на просвітницьку діяльність з прийомними батьками щодо можливих змін у стані та поведінці дитини.

Наведені та проаналізовані випадки діяльності з прийомними дітьми дозволяють зробити висновок, що профілактична діяльність з дитиною, яка влаштована у заміну сім'ю, має бути поглибленою та довготривалою. Окрім того, обов'язковими є не лише заняття з дитиною, а й з прийомними батьками. Дані діагностичних проб описаних випадків (ситуація № 1–2 опосередкований вплив через прийомних батьків; ситуація № 3 – безпосередня профілактична діяльність з дитиною) можна порівняти за допомогою графіка (рис. 1).

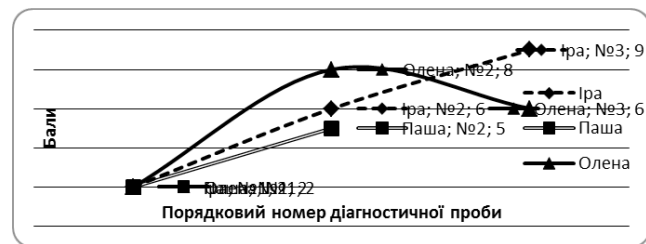

Рис. 1. Кількість показників проявів ідентичності за методикою «Хто Я?»

Було встановлено, що профілактична діяльність через просвіту прийомних батьків має більш сталий вплив на розвиток ідентичності дитини, а кількість показників диференціації поступово збільшується у випадку опосередкованого впливу (рис. 2).

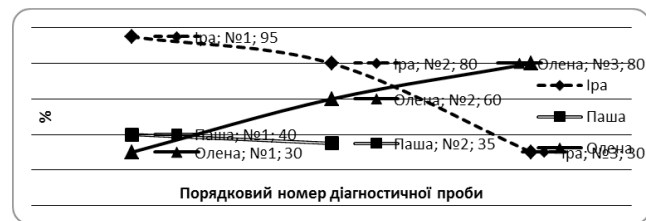

Рис. 2. Ширина площини малюнка дитини

У випадку опосередкованого впливу прослідковується тенденція до зменшення егоцентричної позиції, а у випадку безпосередньої профілактичної діяльності ця стадія може знову ініціюватися, як прояв захисту через регресію (рис. 3).

Рис. 3. Сила натискання олівця на малюнок дитини

Необхідно зауважити, що наявною може бути непередбачуваність впливів, оскільки наше дослідження показало, що діти мають різну динаміку у розвитку ідентичності, яку можна відстежити у ситуації довготривалої профілактичної діяльності з сім'єю.

Таким чином, результати діяльності підтвердили важливість залучення прийомних батьків до процесу корекційно-терапевтичної профілактичної діяльності з прийомною дитиною. Їхня безперервна залученість до процесів особистісного розвитку дитини та трансляція позитивного образу дозволяє формувати дитині власне «Я», відновлювати відчуття власної тожності, як основи творчого розвитку її особистості. Дослідження підтвердило необхідність працювати з уявленням прийомних батьків щодо розуміння процесів розвитку дітей у нормативних та ненормативних умовах, а також усвідомлення необхідності допомоги прийомним батькам в оволодінні екологією інформування дитини про її минуле.

Таким чином, проведені дослідження окреслюють перспективи подальшої профілактичної діяльності з науково-практичної проблематики особистісного становлення дитини в умовах замінного сімейного догляду. Його здобутки можуть слугувати практичним психологам та соціальним працівникам, які працюють в системі захисту дітей та охорони дитинства.

Використані літературні джерела

1. Бевз Г. Прийомні сім'ї: оцінка створення, функціонування та розвитку [Текст] / Г. Бевз. – Київ : Главник. – 2006. – 112 с.

2. Бондаренко Т. Вплив значущих ідентифікацій на розвиток ідентичності прийомної дитини [Текст] / Т. Бондаренко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України.

3. Лук'яненко Н. М. Гармонійне виховання дитини у прийомній сім'ї [Текст] / Н. М. Лук'яненко // Актуальні проблеми психології. – 2010. – Т. 1. – Вип. 27. – С. 131–137.

4. Мельничук Т. І. Ставлення батьків та дітей у сім'ях усиновителів/удочерителів до «таємниці» некровного походження прийнятої в сім'ю дитини [Текст] / Т. І. Мельничук ; за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома. – 2014. – Вип. 25. – С. 255–267.

5. Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика детей [Текст] / под ред. Д. Райгородского. – Самара, 2008. С. 495–498, 571–582.

6. Романчук О. Сім'я, що цілює [Текст] / О. Романчук. – Л. : Манускрипт, 2011. – 228 с.

7. Скулер Джейн И. Дети, пережившие травму. Семьи, приносящие исцеление [Текст] / Д. И. Скулер, Б. К. Смоли, Т. Дж. Каллаган. – Київ : Феникс, 2011. – 280 с.

